

Balkánské souřadnice aneb symbolická geografie evropského Orientu

Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. 1st ed. New York – Oxford: Oxford University Press, 1997, XI + 257 stran, ISBN 0-19-508751-8.

Vesna Goldsworthy: *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*. 1st ed. New Haven – London: Yale University Press, 1998, XIV + 254 stran, ISBN 0-300-07312-7 (signatura knihovny ÚMV 48 068).

Božidar Jezernik: *Dežela, kjer je vse narobe. Prispevki k etnologiji Balkana*. 1st ed. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998, 297 stran, ISBN 961-6014-96-X.

Na počátku byl článek, který vyšel ve *Slavic Review* a jmenoval se *Orientalist Variations on the Theme „Balkans“; Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics*.¹ Tehdy se psal rok 1992. Článek byl společným dílem Roberta a Milici Haydenových. Téma orientalismu (jako označení pohrdavého pohledu na asijské či neevropské kultury vůbec) i konstrukce symbolických geografí byly v té době v antropologii velmi populární, mohli bychom říci i módní. Byly podpořeny silnou vlnou sebereflexe ve společenských vědách, zvláště sebereflexe evropanství,² a vydatně těžily z podnětů sémiotické filozofie, z rozborů textů a z dekonstrukce. Stěžejním dílem orientalistického diskurzu byl pak monumentální Saidův *Orientalism*.³ Základní premisou Saidova orientalistického diskurzu je, že „*orientalismus by měl být studován a analyzován jako západní styl pro nadvládu, pro získání autority nad Orientem*“.⁴ Jeho *Orientalism* patří k těm nemnoha dílům, která převrcejí dosavadní vžité pohledy a přístupy. Svou mnohovrstevnatostí se vzpírá jednoznačné interpretaci a při polemizování s některými jeho východisky nebo závěry se nám může stát, že při čtení vždy objevíme nový pohled, novou rovinu.

Orientalism ze zpětného pohledu působí jako kámen vržený do vody. V následujících dvou desetiletích se pravidelně objevovala díla jím inspirovaná. Haydenovi odstartovali polemiku o tom, zda a jakým způsobem lze orientalistický diskurz použít k poznávání Balkánu. V souvislosti s tím, jak se Západ (především Evropská unie a USA) pokoušel řešit krizi v bývalé Jugoslávii a stabilizovat celý region, získávala důležitost otázka západního přístupu k Balkánu. Akademická diskuze ve druhé polovině 90. let přispěla ke vzniku několika knih, v různé míře a různým způsobem operujících s orientalistickým diskurzem, pokoušejících se odpovědět na shora položenou otázku.

Bulharská historička Maria Todorova ve své knize *Imagining the Balkans* odmítla hned zpočátku názor, že by „balkanismus“ byl pouhou odnoží orientalismu, třebaže mezi nimi existuje řada pojetek. Jejím nejdůležitějším argumentem bylo, že Balkán nebyl objektem koloniálního zájmu, Západ nechtěl Balkán ovládnout. Správně ukazuje na to, že stereotypizace „jiných“ je natolik rozšířeným jevem, že nelze všechny stereotypy, jež si Evropané vytvářejí, automaticky spojovat s orientalismem. Jistou odpovědí na tento argument byla kniha britské autorky Vesny Goldsworthyové *Inventing Ruritania*, která – ač nikde nargumentuje odkazy na Saida – se pokouší „sladit“ vytváření obrazu Balkánu s deficitem koloniálního dědictví. Její koncept „*imaginativní kolonizace*“ a „*imperialismu fantazie*“ umožnil pohlížet na vztah Západu k Balkánu při zachování strukturální roviny orientalismu, jak ji vyznačil právě Said. Todorova vytyčila teoretický rámec balkanistického diskurzu, přičemž její argumentační záběr byl velmi široký, citovala britské, francouzské, ně-

mecké, ruské a další zdroje. Goldsworthyová naopak předložila vyčerpávající případovou studii, vycházející z britských zdrojů. Obě autorky se při svém nástupu vytváření stereotypního obrazu Balkánu opírají především o období od konce 19. století. Jak ale upozornil slovinský etnolog Božidar Jezernik ve své knize *Dežela, kjer je vse narobe*, počátky stereotypizace Balkánu v západní Evropě jsou starší a jsou spojeny s jinou výchozí rovinnou, s vírou v „ušlechtilého divocha“. Jezernik na jedné straně ukazuje, že tradice akademického zájmu o Balkán je delší, což „balkanismus“ přibližuje k orientalismu, a na druhé straně, že Balkán byl minimálně od počátku 19. století často vnímán jako pevná součást Orientu.

Uvedené knihy v mnohém předznamenaly v úvodu citovaný článek. Nebyl však prvním, který upozornil na to, jak stereotypní představy o Balkáně deformují přístup k tomuto regionu. Ještě předtím si např. Michael Herzfeld povšiml, že Řekové díky domnělému „znečištění turectvím“ jsou v pohledu Západoevropanů vylučováni z evropských mocenských struktur.⁵ Catherine Verderyová použila orientalistický diskurz ke zkoumání obrazu komunismu a upozornila na to, že dělicí linie mezi západním a komunistickým blokem v Evropě posloužila ke zdůvodnění obrazu Balkánu jako jiného světa, nepodobného světu západnímu.⁶ Stephen Arata zase postřehl, že západoevropskou literární produkci o Balkáně tvoří hlavně dvě kategorie – dobrodružný román a cestopis, skvělá pole k vytváření obrazů.⁷ Jako první publikovala výsledky aplikace orientalistického diskurzu na zkoumání obrazu Balkánu Eli Skopeteaová, bohužel však nepublikovala v některém ze světových jazyků.⁸

Haydenovým však nepatří jen primát publikování stati o orientalistickém diskurzu v případě Balkánu v angličtině. Vytýčili totiž několik tezí, s nimiž další autoři někdy polemizovali, jiné přejímali bez výhrad, v každém případě však takových, které nelze pominout. Svou stať vypracovali na základě silného podnětu, jakým byla válka v Jugoslávii (přesněji řečeno v Chorvatsku), vypuknuvší v polovině roku 1991, která oživila množství starých politických maticí, včetně přístupů k Balkánu.

Haydenovi v prvé řadě tvrdili, že orientalistický diskurz je možné použít v hranicích Evropy samotné, a sice na vztah mezi „vlastní Evropou“ a těmi částmi kontinentu, které se dříve nacházely pod osmanskou (tj. orientální) vládou. Určili základní rysy stereotypů vytvářených o Balkáně, jež můžeme shrnout pod pojmy, jako je násilí, nekulturnost, barbarství, primitivnost. Zmiňují se o některých z přívlastků, s jejichž pomocí byl Balkán popisován: balkánská mentalita, balkánský primitivismus, balkánství, byzantinství... Tvrdili, že bez ohledu na měnící se dějinný kontext přezíravý postoj Západu k Balkánu trval od osmanských dob až ke komunismu, kdy byl v rámci starší ideologické a politické geografie proti sobě postaven demokratický Západ a totalitní Východ. Symbolická osa Západ–Východ se současně protíná s jinou, v níž protichůdné póly tvoří severní průmyslové a racionální evropské národy proti jižním (např. Italům, Španělům, Řekům) „nedisciplinovaným“ a „vášnivým“. Zkřížením těchto dvou linií dostáváme do opozice severovýchod a jihovýchod Evropy. Severovýchod je těžištěm „evropských“ hodnot (evropských ve smyslu tvořících Evropu i takových, jejichž prostřednictvím Evropané posuzují ostatní svět) a odtud evropanství postupně ubývá k jihovýchodu, který na evropské hodnotové stupnici zaujímá nejnižší příčku. Tato stupnice nabývá zřetelnějších obrysů, pokud do ní začleníme i stereotypní vnímání kulturně-náboženských tradic; západní církve jsou nositelkami pokroku, východní naopak strnulostí. V rámci západních církví je pak protestantství vnímáno pozitivněji než katolictví, na východě Evropy zase pravosláví stojí o stupeň výše než islám.⁹ Kulturními protipóly na evropském kontinentu by tak byli na jedné straně Britové a na druhé balkánští muslimové. K této symbolické ose se ještě vrátím.

Evropa je podle názoru Haydenových rozdělena množstvím symbolických os. V bývalé Jugoslávii, která se v roce 1992, kdy byl článek o „*orientalistických variacích na téma Balkán*“ uveřejněn, bouřlivě dělila, se jich protínalo několik. Jugoslávie byla územím pěti náboženství a dvou písem („východního“ a „západního“).¹⁰ Její území bylo v dějinách rozděleno mezi východní a západní římskou říši a nověji mezi jiná dvě univerzální impé-

ria – osmanské a habsburské. V nejnovejších dějinách byla Jugoslávie místem, kde se takřka stýkal východní a západní blok, a v Jugoslávii samé došlo ke střetu mezi ortodoxním a reformním komunismem.¹¹ A to všechno je podtrženo tím, že dělení na pomyslný Západ a Východ mělo své místo i uvnitř Jugoslávie, přičemž spor o to, která společnost těží z odkazu „Evropy“ a která z „Byzance“, rozvíjející se od konce 80. let, byl organickou součástí konfliktů, jež provázely dělení Jugoslávie.¹² Uvážíme-li složitost této situace, která přímo vyzývá k analýze, v kontextu dějinné kulisy, která volala po řešení, přičemž nechtěl Západu angažovat se v Jugoslávii často splyvala s tradiční nechtí vůči složitému a (ze západoevropské perspektivy) těžko pochopitelnému regionu, je jasné, že otázka aplikovatelnosti orientalistických premis na Balkán nebyla pouze akademickou hříčkou.

Na důležité křižovatce se neocitla jen Jugoslávie, ale spolu s ní i většina jejích sousedů. Ti zřetelně vnímali hrozbu nového rozdělení Evropy, jež se objevilo nedlouho po pádu železné opony: hrozbu rozdělení na privilegované a neprivilegované. Neprivilegovaní by přitom nebyli handicapováni pouze špatnou ekonomickou situací, byli by do budoucna odsouzeni být věčně okrajem Evropy, stejně jako byli podle stereotypního rozdělení ve smyslu Západ–Východ (respektive severozápad – jihovýchod) jejím okrajem i v minulosti, a to od té doby, co je Evropa Evropou. Záchraným pásem se pro některé země a pro jejich politickou reprezentaci stala možnost hlásit se ke střeoevropanství, k jinému pojmu vykonstruovanému na průsečících evropských symbolických os, který je nositelem mnohem pozitivnějšího náboje než pomyslné balkánství.¹³

Maria Todorova reagovala na tuto situaci v roce 1994 článkem, jenž vyšel opět ve *Slavic Review* pod mnohoslibným názvem *The Balkans: From Discovery to Invention*. Todorova hned v úvodu odkázala na Haydenovy tvrzení, že „balkanismus“ není jen poddruhem orientalismu, „*orientalistickou variací na balkánské téma*“.¹⁴ Článek vyšel v době, kdy stále nebylo jisté, zda západní mocnosti zasáhnou do války v Bosně a Hercegovině, poněvadž jednotlivé státy se v této otázce rozcházejí.¹⁵ Ve vzduchu se vznášelo „bohužel“ předchozího ministra zahraničí USA, vyslovené jako „ne“ v otázce intervence („*oni se budou zabíjet, dokud se nevysílí a nestanou se dostatečně rozumnými, aby přestali*“).¹⁶ Nešlo přitom jen o Bosnu, neboť představitelé Západu často hleděli na celý Balkán stejnou optikou jako na Bosnu. Přístup k bosenskému konfliktu byl ovlivňován pejorativním balkanismem. Abych jmenoval pouze Brity, o nichž bude ještě řeč, mohu citovat majora Kent-Paynea, hovořícího o Bosňanech jako o rase, „*jejíž jediná podobnost se Západoevropany je fyzická*“ (1993), nebo podplukovníka Rileyho, pravidelně označujícího bosenské Muslimy – jako svrchní příčka výše uvedeného žebříčku evropských hodnot shlížejíci na příčku nejspodnější – přívlastky „*prolhaní*“ a „*zákeřní*“ (1995).¹⁷

Todorova upozorňuje na to, že Balkán nemá v Evropě žádný monopol na barbarství.¹⁸ Západní („civilizovaný“ podle vnímání sebe sama) svět byl podle jejího názoru s Balkánem samotným, nikoli pouze s událostmi zde se odehrávajícími, poprvé konfrontován během balkánských válek v letech 1912–1913. Po vypuknutí válek v Chorvatsku a zvláště v Bosně a Hercegovině byl obraz balkánských válek znovu vyvolán;¹⁹ rok 1993 byl jednoduše a přímočaře spojen s rokem 1913, jako by se nic nezměnilo.²⁰ Analýza přístupu Západu k Balkánu byla tedy nutná. Todorova položila základní otázku jako východisko k této analýze: Jak vysvětlit úporné přetrvávání zatuhlého obrazu Balkánu? Jak se zeměpisný název mohl přeměnit v pejorativní označení používané v historii, v mezinárodních vztazích a v politické vědě v označení, které se svou náplní zcela oddělilo od původního objektu? Pokusila se odpovědět zmapováním toho, jak se v očích cestovatelů (především britských) utvářel obraz Balkánu od počátku 19. do počátku 20. století. Výsledek jejího bádání lze výtečně shrnout názvem citované stati.

Otázka sama však v sobě obsahovala tolik potenciální látky, že nešla dost dobře zpracovat v rozměrech běžného článku. Todorova nicméně vytyčila hlavní body, které balkanismus vydělují z orientalismu: schází koloniální odkaz; zájmové sféry velmocí, byt mohly nabýt kvazikoloniálních rysů, nelze za kolonialismus zaměnit. Balkanismus vyrostl

jako nezávislá entita z orientalismu, zčásti však také proti nebo navzdory němu. Nikdy ne vymizelo vědomí, že Balkán je oblastí oddělenou od Blízkého nebo Středního východu. Byl geografickou součástí Evropy, až na výjimky obydlen bílou rasou a převážně křesťanský. To, jak negativní přístup zaujala západní Evropa k této nechtěné součásti sebe sama, ji podle názoru Todorové do jisté míry osvobozovalo od břemene rasismu, europocentrismu a křesťanské intolerance.²¹ Balkanismus na rozdíl od orientalismu také skýtal jen málo prostoru k vylepšení obrazu. Orient – jak autorka upozorňuje – měl být Západem ovládan, byl však zároveň předmětem zkoumání, zájmu, v řadě segmentů i obdivu. Zůstal rovněž kategorií jasně oddělenou od Evropy, což umožňovalo vzájemnou výměnu hodnot. Do balkanismu se promítla zklamaná očekávání cestovatelů z počátku 19. století, kteří mnohdy vnímali soudobý Balkán jako karikaturu antických časů, Balkán byl vnímán daleko spíše jako odvrácená strana Evropy samé. Předmětem studia byl pouze okrajově, bez tradice odpovídající studiu Orientu.

Ne se všemi autorčinými argumenty lze bezzbytku souhlasit. Geografická přináležitost Balkánu k Evropě nemusí nutně znamenat – jak ostatně dokládá ve své knize Jezer-
nik –, že je jako součást Evropy skutečně vnímán. Rasové hledisko v případě Balkánu ztrácí význam vedle předpokládané odlišnosti „národní povahy“ či temperamentu balkánských národů od povahy národů západní Evropy. Balkán byl sice křesťanský, avšak pravoslavný a v západní Evropě se od středověku k pravoslaví udržoval přezíravý postoj. Ani argument o koloniálním deficitu neplatí absolutně. Zvykli jsme si světové války vnímat jako anomálie, a proto jsou rakousko-uherské, německé i italské pokusy o uspořádání poměrů na Balkáně během světových válek, které nápadně připomínají kolonialismus, snadno opomíjeny. Pominout nelze ani mnohem déle trvající rakousko-uherskou okupaci Bosny a Hercegoviny (1878–1908) nebo britskou správu sedmi Iónských ostrovů (1815–1863), týkající se sice okrajových území Balkánu, jejichž koloniální charakter však nelze nevidět.

Článek z roku 1994 se nakonec stal pouze prvním krokem k mnohem širěji koncipované knize, která vytyčila základ balkanistického diskurzu, podobně jako Saidova kniha vytvořila základ orientalistického diskurzu. Po přepracování, zaměřeném na porovnání balkanistického a orientalistického diskurzu, byl zařazen do knihy jako její úvod. V souladu s tím, že na počátku byl Balkán pouze geografickým označením, má první kapitola knihy název *The Balkans: Nomen*. Název Balkán dříve označoval pouze stejnojmenné pohoří v dnešním Bulharsku, někdejší Haemus ve starověké Thrákii. Pro označení poloostrova (s nejasnými severními hranicemi) byl použit až počátkem 19. století, přičemž do obecného používání přešel až v jeho druhé polovině, ponejvíce po berlínském kongresu. Zeměpisné označení předcházelo termíny „balkánství“ a „balkanizace“ jen nepatrně, výše zmíněné oddělení od původního významu proběhlo totiž neobyčejně rychle. Autorka označila právě balkanizaci za nejdůležitější slovo odvozené ze slova Balkán. Ekvivalentem pro balkanizaci je německý termín *Kleinstaaterei*, fragmentace větších státních celků do malých, často nepřátelých entit. Balkanizace se stala oblíbeným výrazem po první světové válce. Tento termín neztratil oblibu ani později. V roce 1993 se dočkal nejvýraznějšího zvětšení v *Age of Balkanization* Patricka Glyna, věštícího temnou budoucnost, za níž snad můžeme vidět ožvládnuté duchy balkánských válek.²²

Todorova velmi plasticky předkládá postupné formování obrazu Balkánu. Obšrně popisuje počátky odkrývání Balkánu cestovateli a hlavně cestopisci. Stereotyp, který dnes vnímáme jako tradiční, je poměrně mladý. Balkán nebyl ani karikaturou či temnou stranou Evropy, ani Orientem. V polovině 17. století jeden francouzský návštěvník Osmanské říše popsal bulharské ženy jako „*téměř shodné s našimi, francouzskými ženami*“,²³ i když si o několik desítek let později jiný návštěvník, protestantský Němec z Královce, stěžuje na vykořeněnost urozenosti v „*této zemi Bulharsku*“.²⁴ Obraz podávaný Francouzi, Němci, Rakušany, Rusy či Angličany nebyl jednotný, hodně závisel na individuálním pohledu. I když obyvatelé Balkánu byli většinou ve srovnání s obyvateli křesťanského Západu vy-

kreslování hůře, byli počítáni – spolu s ostatními Východoevropany a rovněž s Turky – mezi evropské národy.²⁵

Todorova se domnívá, že obraz obyvatel Balkánu byl dlouho rozostřený. Docházelo totiž ke směšování etnických a regionálních názvů i sociálních a profesních skupin.²⁶ Jako národy vystupovaly z masy obyvatel hlavně dva skutečné národy – Řekové a Turci. Další se pro francouzské cestovatele vynořují někdy v polovině 18. století a jim přisuzované stereotypy nejsou nijak hanlivé.²⁷ Rusové a Němci začínají objevovat balkánské národy opravdu až začátkem 19. století, souběžně s rodící se etnografií. Bylo to německé prostředí, kde se začaly rodit posměšné stereotypy o Balkáně, přesněji řečeno německé satirické časopisy, v nichž vévodilo jméno berlínského satirika Julia Stettenheima. Německé prostředí bylo s Balkánem spjato poněkud blíže než v jiných evropských zemích (příslušníci německých šlechtických rodů postupně zasedli na trůny nově vytvářených států v Řecku, v Rumunsku, v Bulharsku a v Albánii). Stettenheimův výsměch byl na sklonku 19. století zaměřen na velikášské ambice těchto nových králů ve srovnání s jejich o poznání skromnějším významem doma. Stettenheimův podpis pod fiktivními zprávami z rusko-turecké války (1876–1878) – „Wippchen“ – se zařadil do německé slovní zásoby jako synonymum pro pohádku.²⁸ V této době má kořeny i slovo balkanizace, jež se bleskově rozšířilo po první světové válce. I balkanizace bývá často pohádkou, aniž je tak ovšem vnímána.

Pro britskou veřejnost byli podle názoru Todorové jižní Slované prakticky neznámí až do 60. let 19. století, Balkán byl stále obýván Turky a Řeky (jinak muslimy a křesťany). Zprostředkovateli informací a kontaktu se stali příslušníci britské vyšší třídy. Např. neúnavná filantropka Adelina Irbyová, cestující po Balkáně a podávající zprávy o jižních Slovanech v rozmezí padesáti let (1861–1911), byla až do své smrti v Sarajevu mezi „polobarbárskými“ Bosňany pyšná na svou nadřazenost ohledně narození, vychování a civilizovanosti.²⁹ Britové byli tedy jen málo připraveni na kontakt s obyvateli Balkánu, po desítkách let trvajícího *Pax Britannica* se cítili ohroženi rodícím se novým evropským pořádkem, především vzestupem Německa, a byli nejvíce přesvědčeni o své civilizační převaze, což poskytovalo vhodnou půdu k vytvoření stereotypu.

Britská autorita a kulturní vliv byly značné. Do počátku 20. století byl obecný pejorativní stereotyp vytvářený o Balkáně hotov, spolu s Brity ho nejsilněji sdíleli Američané. S Balkánem byla podle názoru Todorové podobně jako s Orientem spojována nejen pasivita, lenost, zkorumpovanost a intrikánství, ale též krutost, hrubost, nestabilita a nevyočitatelnost.³⁰ Stereotyp vázaný na násilí posilovala od roku 1878 situace v Makedonii, v „zemi teroru, ohně a meče“. Tzv. makedonská otázka začala být nazývána balkánským problémem, Balkán „divokou Evropou“.³¹ V roce 1993 toto označení ožilo ve spojení „Divoký východ“. Surová vražda a defenestrace krále Alexandra a jeho milenky Dragy při palácovém převratu v Srbsku v roce 1903 rezonovala v očích západní veřejnosti jako potvrzení uvedeného stereotypu.³² Na ambice balkánských států se hledělo s obavami, protože jejich naplnění by mohlo znamenat „triumf východní kultury nad západní“.

Nové rozdělení Evropy po první světové válce bylo v očích Západu balkanizací Evropy. Objevil se názor, že Balkán byl původcem světové války, v roce 1993 obohacený o názor, že na Balkáně má kořeny i nacismus.³³ Tím se Balkán dále zatěžoval dědičným hříchem, zatímco „pravá“ Evropa byla očišťována. Ze „slovansko-pravoslavné“ civilizace v Huntigtonově rozdělení světa byli vyňati Řekové (kolébka evropské civilizace) a Češi spolu s mnoha Slovany, zato sem byli umístěni Rumuni, Albánci, Gruzínci a jiní ne-Slované. Huntigton, přinejmenším v Evropě, ve skutečnosti nepopisuje střet civilizací, nýbrž střet stereotypů. K severu a západu kontinentu s protestantskou a katolickou tradicí přiřazuje výhradně pozitivní charakteristiky, jako je renesance a průmyslová revoluce, zatímco jihu a východu, pravoslavnému a muslimskému, přičítá neschopnost pozvednout se ekonomicky a rozvinout demokratický systém.³⁴ Řekové díky přežívajícímu filhelénství mají u něho podmíněnou výjimku.

Todorova poukazuje na to, že zatímco rok 1993 znamenal značné oživení negativního stereotypu vytvořeného o Balkáně, sousední region střední (nebo jinak středovýchodní) Evropy se dostával do stále lepšího světla. State Department vyřadil v roce 1994 ze slovníku spojení východní Evropa a zařadil spojení nové, politicky korektní – střední Evropa. Tento termín navenek podobný předválečnému *Mittleuropa*, ožil již v 80. letech 20. století s novou – ač stále stereotypní – náplní. Hlavní autoři jeho ideové náplně – Czesław Miłosz a Milan Kundera –, jimž dodal historický rámec maďarský historik Jenő Szücs, nastavili pojem střední Evropa do opozice vůči Balkánu, jihovýchodní Evropě.³⁵ Poněvadž se však „skutečná“ střední Evropa v jejich pojetí vyznačovala charakteristickými rysy, které si přisvojoval Západ (racionalita, humanismus, demokracie atd.),³⁶ tato opozice již byla předurčena. Původně kulturní koncept se v první polovině 90. let změnil v politický koncept, střední Evropa začala hrát roli partnera Západu, a tím zřetelněji vystupovala dichotomie střední Evropa – Balkán. Čím více se střední Evropa (Česká republika, Polsko a Maďarsko) blížila k Západu, tím spíše byl Balkán vnímán na Západě jako temná strana Evropy.

Todorova byla Saidem spíše inspirována. Ve své knize obsáhle diskutuje o orientalistickém diskurzu a o jeho aplikovatelnosti na balkánské podmínky a po fundované debatě vymezuje Balkánu zvláštní místo. Literární historička Vesna Goldsworthyová, značně ovlivněná Haydenovými, se pokusila symbolickou pozici Balkánu více přiblížit k pozici Orientu tím, že chybějící koloniální odkaz nahradila vlastní, současně velmi diskutabilní i velmi nápaditou konstrukcí „*imaginativní kolonizace*“. Imperialismus z politické a ekonomické roviny posunula do roviny „*imperialismu fantazie*“, což se pokusila ilustrovat vyčerpávajícím obrazem Balkánu v britské literatuře. Velká Británie jako kulturní velmoc využívá („vykořisťuje“) zdroje Balkánu, aby mohla zásobovat potřebnou látkou svou literární produkci a zábavní průmysl.³⁷ Podle svých potřeb přitom svévolně a bez ohledu na potřeby „vykořisťovaných“ vytyčuje hranice na symbolické mapě světa. Samotná konstrukce rozhodně působí věrohodně a funkčně, přesun z reálné do myšlené roviny je vtipný a otázka neztrácí na závažnosti, neboť – jak autorka upozorňuje hned zpočátku – symbolická rovina zasahuje do skutečné a má schopnost přetvářet realitu. Balkán se tím však nedostává na stejnou úroveň s Orientem. Právě odpoutání myšleného obrazu od balkánské reality, ono odpoutání pojmu od objektu, zmiňované Todorovou, dokazuje, že Balkán má pro Západoevropany na symbolické mapě zcela zvláštní místo.

Balkán podle názoru Goldsworthyové začal ve stále větší míře poutat pozornost britských spisovatelů po roce 1878, kdy se na mapě Evropy místo dosavadního „evropského Turecka“ (jež bylo již některými nazýváno Balkánským poloostrovem) objevilo nezávislé Rumunsko, Srbsko a Černá Hora, prakticky nezávislé Bulharsko a kdy Rakousko-Uhersko okupovalo Bosnu a Hercegovinu spolu s Novopazarským sandžakem. Region byl očividně exotický, rozmanitý a přitom takřka nepoznaný, což mu dodávalo punc tajemnosti. Poskytoval čerstvou, nezpracovanou látku v době, kdy nově sjednocené Německo a Itálie již ztratily dosavadní exotický půvab a kdy se literatura dožadovala míst nedotčených industrializací.³⁸

Kleinstaaterei byla očividně hlavním dojmem, který si Britové s Balkánem spojovali. Právě *kleinstaaterei* neboli balkanizace se také stala oblíbeným námětem britských spisovatelů. V roce 1894 se objevilo dílo, které udalo tón, *Prisoner of Zenda* Anthonyho Hopea, román, jehož celkový náklad dosáhl statisícových čísel, zfilmovaný poprvé v roce 1937 a naposledy v roce 1979 (s Peterem Sellersem v hlavní roli), jenž se stal učebnicí ve vzdálených zemích, v Americe, v Japonsku nebo v Egyptě. Jeho děj je poměrně jednoduchý, postavený na náhodné záměně návštěvníka královstvíčka Ruritánie, Rudolfa Rasendylla, potomka britské aristokratické rodiny a ruritánského krále. Rasendyll, zastupující krále, zachrání místní dynastii ve chvíli ohrožení stejně bravurně jako Lelíček ve službách Sherlocka Holmese (jak by ne, tento český film byl inspirován Hopeovou předlohou), získá srdce princezny Flavie a na konci galantně zmizí.³⁹ Děj románu je jednoduchý a těžko

by získal takovou proslulost, kdyby nevycházel z určitého vzorce, žádaného čtenáři. Základem tohoto vzorce je jednoznačně britská převaha, demonstrována na pozadí, jež je protipólem britského impéria. Protiklad Velké Británie – Ruritánie, ilustrující protiklad pořádek – chaos, výrazným dílem přispěl k obohacení sestupného žebříčku „evropských“ hodnot na ose severozápad – jihovýchod.

O Ruritánii není ještě jasně řečeno, že leží na Balkáně. Nachází se prostě na blíže neurčeném místě na jihovýchodě Evropy. Přesněji řečeno, nachází se jihovýchodně od Drážďan a podle popisu hrdinova putování vlakem by mělo být nejspíš někde v Čechách. Ani to však není správná lokalizace, hrdina musí cestou z Drážďan do Ruritánie překonat hvozď, který symbolizuje hranici civilizace. Množství detailů z královského dvora ovšem Ruritánii zařazuje na Balkán. Hopeovu Ruritánii následovala na konci 19. a počátkem 20. století řada podobných dobrodružných románů, odehrávajících se v imaginárních pidikrálovstvích, jako je Thrákie, Moesie, Země Modrých hor (v níž se hovoří „balkánský“), Syldavsko, Hercoslovensko, nebo v jiné Hopeově zemi, v Kravonii.

Ve stejném roce jako *Prisoner of Zenda* bylo představeno též další významné dílo, představující úvod k jinému zpodobení Balkánu v britské literatuře. Jde o hru G. B. Shawa *Arms and the Man*. Její děj se neodehrává v imaginární zemi, nýbrž v Bulharsku. Ve skutečnosti však mezi Ruritánií a Shawovým Bulharskem není principiální rozdíl. Goldsworthyová popisuje, jak Shaw napsal scénář nejprve nanečisto, bez názvů a konkrétních detailů, pod obecným názvem *Alps and the Balkans*, který hovořil o podstatě zápletky – o konfrontaci dvou odlišných mentalit. Poté se Shaw zeptal Sidneyho Webba, odborníka na válečnou historii, na „vhodnou válku“. Dotyčný doporučil srbsko-bulharskou válku z let 1885–1886. Shaw umístil děj zprvu do Srbska, ale nakonec se rozhodl pro Bulharsko. Z autorova postupu vyplývají dvě věci, které v jeho podání spojují Bulharsko s různými imaginárními balkánskými zeměmi. Za prvé jsou exotické, vzdálené pochopení Evropana a obývané lidmi, jejichž pohnutky jsou odlišné od „našich“. Za druhé jsou si navzájem podobné. Kterákoli z nich může zároveň charakterizovat celý region, jsou tedy zaměnitelné a měřítko autenticity ztrácí smysl.

Přesto se Shaw chlubil, že stupeň autenticity v jeho hře je takový, že vzniká dojem, jako by autor skutečně byl v Bulharsku. Jsou to troufalá slova, vezmeme-li v úvahu, že prázdná místa ve scénáři začal doplňovat až po nejjednodušším seznámení s průběhem války, s železniční mapou Balkánu a s výtiskem Výročního registru. Shaw ve skutečnosti vytvořil stejně imaginární zemi jako spisovatelé dobrodružných románů, jak o tom svědčí jeho jevištní instrukce: „*Otevřeným oknem s malým balkonem štít Balkánu, nádherně bílý a krásný ve třpytícím se sněhu... Interiér pokoje se nepodobá ničemu, co by bylo možné vidět na západě Evropy. Je naplň bohatě bulharský, naplň lacině vídeňský...*“⁴⁰

Jsme zde svědky toho, že obraz Balkánu už potvrzuje sám sebe. Orientální zařízení místností, pitoreskní oděvy, zasněžené horské štíty a průmysly jsou axiomy, které jsou k Balkánu přiřazovány stejně automaticky jako nesmyslné konflikty a sklon k násilí. To, co Shaw sám u sebe neviděl, mu umožnil spatřit Oscar Strauss, jenž napsal operetu důsledně vycházející z jeho hry; Shaw ji označil za špinavou frašku.⁴¹

Balkán má však ještě jednu komponentu, a to záhadnost. Cesta do Ruritánie vede hlubokým lesem, za nímž končí skutečnost a začíná fantazie, Balkán je obtížně dostupnou a neprozkoumanou zemí za obzorem. Různé oblasti Balkánu, jako je Makedonie, Transylvánie, Bosna a Hercegovina, jsou pak „Balkány v malém“ a díky etnický smíšenému charakteru vhodné pro umístění literárních fikcí. Kara ben Nemsí, hrdina populárních mayovek, prožívá v albánských horách tatáž dobrodružství jako na Divokém západě či v Arábii, dokonce ještě dobrodružnější, protože mezi místními divochy je těch ušlechtilých o poznání méně než mezi Apači. A Albánie drží pomyslný primát „balkánskosti“ dodnes. Symbolickým středem Balkánu pro britskou veřejnost na přelomu století se stal Novopazarský sandžak, který v roce 1878 obsadila rakousko-uherská armáda a odtud se po roce 1908 stáhla. To jakoby symbolizovalo nejzazší postup civilizace do nitra divokého

kontinentu. Nový Pazar byl vnímán jako něco podobného, jako v téže době Fašoda na Nigru pro Brity či Timbuktu na Nigeru pro Francouze.

„Když neznáš mou adresu,
napiš Orient-Expressu
v Novopazarském sandžaku,“

zpívalo se v populární anglické písničce té doby,⁴² aniž by se kdo staral o to, že Orient-Express tudy vůbec neprojíždí. Ale co, kopcovitá Hercegovina je také všechno jiné, jen nikoli „*laur rovina*“, kde mohamedáni „*smrkaj do dlaní*“, jak se zpívá zase u nás. Nový Pazar, Makedonii i další oblasti však nakonec proslulostí překonala Transylvánie, dějiště Stokerova *Draculy*. V době, kdy „modernější“ upíři vystřídali někdejší víru v balkánské lidožrouty, Balkán silně ovlivnil imaginaci britských spisovatelů při formování novodobého gotického románu (u nás podobnou úlohu sehrálo pražské židovské ghetto). Představa upírů, žijících v pustinách neprozkoumaných balkánských hor, je dodnes tak životaschopná proto, že výborně zapadá do obecného obrazu Balkánu, znovu a znovu potvrzovaného. Přes Verneův *Tajemný hrad v Karpatech* pronikla tato představa do moderní science fiction, kde byla úspěšně zkřížena s jinými čtenářsky přitažlivými tématy (např. s nacistickými pokusy).⁴³ Přitom někdejší protiturečtí povstalci, Titovi partyzáni i vojáci zneprátených stran v rozpadající se Jugoslávii, všichni postupně zachycovaní a popisovaní britskými novináři a vedoucími vojenských misí jakoby průběžně přecházeli jedni v druhé jako neoddělitelná součást místního koloritu.

Transylvánie dodnes slouží jako symbol záhadného a tajuplného Balkánu (poslední evropské útočiště „*démonů, skřítků, čarodějnic a skřetů, vyhnaných ze zbytku Evropy*“ podle Emily Gerardové, 1885),⁴⁴ což působí ironicky, uvážíme-li, že její vlastní obyvatelé ji často s pýchou považují za nejevropštější část Rumunska. Vznik *Draculy*, jejíž Goldsworthyová podrobně rozebírá, mírně připomíná psaní výše zmíněné Shawovy hry. Bram Stoker chtěl děj umístit původně do Štýrska, avšak nakonec se rozhodl pro Uhry. Podobně jako jiní tvůrci gotických románů zvolil relativně odlehlou zemi a z ní její nejodlehlejší část. Fantazii podporují již názvy oblastí, Transylvánie – „země za lesem“ a Sedmihradsko, podobně pohádkovým úvodům „za sedmero horami a sedmero lesy“. Transylvánie ve Stokerově podání je samozřejmě rámována bezlesými, zasněženými horskými útesy (jichž je mnohem více než ve skutečnosti), jeho hrdina zde potkává Srby, Slováky a „Čeky“ (všechny v pitoreskních oděvech) a poučuje čtenáře o terminologii (slovenský výraz *vrolok* a srbský *vlkoslak* znamenají totéž, tedy vlkodlak, upír). Gotický román, literární forma vystihující naladění britské veřejnosti na přelomu století, se s upíry spojil docela přirozeně, stejně jako upíři s Balkánem, symbolizujícím krev a násilí. Hodnotová stupnice je zde zcela jasná; balkánský hrabě Dracula, ztělesněné zlo, přežívající z dávných dob, je zničen představiteli dobra a zároveň pokroku – Angličanem, Holanďanem a Američanem.⁴⁵

Fikce je fikce, skutečnost může být jiná. Představitel země pokroku, britský spisovatel, si nemusí poradit tak jako jeho románoví hrdinové; tím větší je pak jeho znechucení. To byl případ Lawrence Durrella, působícího na přelomu 40. a 50. let 20. století na britském velvyslanectví v Jugoslávii. V Bělehradě, kde – jak popsal v románu *White Eagles Over Serbia* – byla pouze tři místa vhodná k tomu, aby se zde navečeřel cizinec (rozumí se západní cizinec), propadal depresím z „ledového větru z Tatarska“, směšoval svou nechuť k Balkánu a ke komunismu a ze zoufalství psal verše nazvané *Letters from Darkness*.⁴⁶ Ze své diplomatické zkušenosti vytěžil postavu Antrobuse, zkušeného diplomata vybraně anglického druhu, hrdinu dlouhé řady ve Velké Británii velmi oblíbených humoristických povídek. Dějiště prvních z nich Durrell umístil do poválečné Jugoslávie, s jejímiž realitami však zacházel velmi volně, někdy pouze bez ladu a skladu kombinoval „typicky balkánské“ exotické prvky, aby vytvořil dojem nepochopitelnosti. Později přesunul děj do imaginární země, nazvané Vulgaria,⁴⁷ „nepopsatelného místa plného nepopsatelných lidí“, do země, v níž cokoli, co se může pokazit, tak otřesným způsobem učiní.⁴⁸ Občanská

válka mezi rojalisty a komunisty zde probíhá tak, že každou sobotu rojalistické síly sestoupily z kopců a obsadily prezídiium, každé pondělí ráno je však komunisté vytlačili.⁴⁹ Durrell nebyl ojedinělým případem, velmi podobné komické postupy vytěžil ze setkání s balkánskými komunistickými špičkami např. Evelyn Waugh.⁵⁰

Nosným prvkem britské „*imaginativní kolonizace Balkánu*“ je podle názoru Goldsworthyové cestování. Vzpomeňme si koneckonců na *Vraždu v Orient-Expressu* Agathy Christieové. Jestliže řadu rozličných „*journeys*“ a „*travellings*“ symbolicky otevírá *Child Haroldova pouť* lorda Byrona, neméně symbolicky ji (momentálně) zakončuje balkánská „*odysea*“ lorda Davida Owena.⁵¹ Na počátku stojí Byronův výrok o tom, že „*Řekové mají všechny turecké zlozvyky, nikoli však jejich statečnost*“, a jeho údiv nad tím, že nikdo v Řecku neovládá klasickou řečtinu. Viktoriánští spisovatelé, vytvářející stereotyp o Balkáně, trpěli znechucením jiného druhu. Jejich obsesí byla přesnost. Stavěli na přesnosti lpící Západ proti nepřesnému, bezčasému Východu a rozhořčení nad nedostatkem smyslu pro přesný čas je typické pro viktoriánské cestovatele v Balkáně. Výrazem západního cítění, západní převahy je vlak, symbol pokroku a modernity. Popisem cesty vlakem často začínají románová líčení a po překročení pomyslné hranice Východu (Balkánu) se vlak pozdí a román se přenáší do odlišné roviny.⁵²

U Owena, v roce 1993 spolupředsedy mírové konference o Jugoslávii, vyvolává znechucení sám pojem „Balkán“, vůdcové jugoslávských národů jsou lháři a podvodníci. Obšírnou obhajobou jeho diplomatické mise v bývalé Jugoslávii místy probleskuje autorovo vysvětlení. Owen onen problematický a znechucující Balkán svým způsobem identifikuje s problematickými a znechucujícími komunisty. Poskytuje nám tak příklad potvrzování tradice v měnících se podmínkách; z tradičního schématu dávno vypadli Turci (již dlouho vnímání jako britští a američtí spojenci, nikoli jako suroví utlačovatelé balkánských křesťanů), avšak v jejich roli zprostředkovatelů špatného vlivu jakoby je nahradili Rusové. V Owenově případě bychom mohli zkusmo parafrázovat Byronův výrok a prohlásit, že Balkánci mají všechny ruské zlozvyky, nikoli však jejich velikost.

Obraz formování Balkánu ve fantazijní rovině Goldsworthyová podává přesvědčivě, i když její výpovědní hodnotu omezuje zúžení na britské prostředí. Britské koloniální zájmy na Balkáně nebyly silné a omezovaly se na řecké oblasti; rakouská, německá, italská nebo (v první polovině 20. století) i česká politika zde měly zájmy mnohem konkrétnější a dlouhodobější, a přestože i v německé, rakouské, italské či české kultuře jsou výrazně přítomny stereotypy vytvořené o Balkáně, setkáváme se zde s jeho mnohem realističtějším vnímáním jak v literatuře, tak v politice. Velká Británie a Balkán mají k sobě v Evropě geograficky, politicky i symbolicky velmi daleko, proto může být obraz Balkánu v britských očích tak vyhraněný. Avšak pro celkové zhodnocení západoevropského pohledu na Balkán může sloužit pouze jako vodítko, nikoli jako absolutní vzor.

Ačkoli cestu ke konkretizaci novodobého obrazu Balkánu prošlapávali hlavně Britové, kromě nich se na ní podílela i řada Francouzů, Italů, Rakušanů, Rusů či Čechů. Výsledkem byly často jiné představy a závěry. Všechny cesty po Balkáně neměly pouze fiktivní, románovou podobu. Třebaže obraz regionu formovala hlavně fikce, podílelo se na něm i mnoho cestopisů, pamětí a dalších pramenů z první ruky.

Utváření obrazu Balkánu v očích cestovatelů přibližuje kniha slovinského etnografa Božidara Jezernika *Dežela, kjer je vse narobe* (Stát, kde je všechno naruby). Také tato kniha, která čtenáře po zákratech tohoto utváření provádí jako pomyslný cestopis, byla napsána na vlně vyvolané Saidovým *Orientalismem*.⁵³ Jezernik vysvětluje historické pozadí, díky němuž se mohl koncem 19. století tak rychle ujmout novodobý stereotyp vytvořený o Balkáně. Slabinou jeho knihy je jistá neucelenost, oproti důsledně systematické stavbě předchozích dvou knih působí spíše jako soubor esejů. Přináší však řadu postřehů o tom, jaké praktické ohledy přispívaly k posilování západní přezíravosti (např. velmi častá neznalost místních jazyků).⁵⁴

Jihovýchodní – balkánské – hranice katolické Evropy byly v 16. století pro Západoevropany prvním Orientem a setkání s ním vytvořilo šablonu pro chápání celého nezápadního světa.⁵⁵ Když se od přelomu 17. a 18. století Osmanská říše v konfrontaci s Evropou dostává do defenzivy a když se Evropa začíná nejprve z vojenských a poté obchodních a jiných důvodů o tuto říši vážněji zajímat, obestírala celý tento „Orient“ mlha. Znárodnění neskutečných Peršanů v Montesquieuových *Perských listech* se dost možná dobovému pohledu na východ mimoděk blížilo více, než si myslíme. Téměř absolutní neznalost toho, co se nachází za jihovýchodní hranicí katolicko-protestantské Evropy, a pokusy vycházet z děl klasických řeckých a latinských autorů vytvořily od 18. století dále do budoucna úrodnou půdu pro přijetí jakkoli nepřesných či nepravdivých údajů. Balkán byl původně *terra incognita*, ale záhy se stal oblastí, v níž je možné všechno. Konfrontace idealizovaných představ a reality, zabarvená krvavými elementy některých balkánských kultur a dějinných období, která pomohla zatemnit skutečný obraz Balkánu a místo něj vytvořit umělý obraz. Jeho východiskem byly fantaskní představy předcházející konec 18. století, kdy začíná novodobá cestovatelská éra a snaha seznámit se se skutečností na vlastní oči. Teprve koncem 19. století, kdy Osmané již vyklidili většinu Balkánu, si v širším povědomí získal hmatatelnější obrysy. Nebylo to však dáno ani tak hlubším seznámením s Balkánem, ale spíše dotvářením stereotypů.

Sám Orient či jeho jednotlivé části, jako je vlastní Turecko, Egypt, Palestina, Sýrie a Irák, postupně získávaly ostřejší kontury mj. díky archeologickým výpravám a např. Istanbul přestal být pro Evropany zakázaným městem. Mlha nad Balkánem se zvedala jen pomalu. Balkán se postupně vyhranil právě v rámci pojmu Orient, lépe řečeno, on tento pojem zdědil. Svým způsobem zůstal nakonec Balkán posledním Orientem. Orientální dráha (směřující přes Balkán do Cařihradu) byla původně drahou vedoucí do Orientu. Postupně se z ní však stala dráha vedoucí Orientem. Ke konci 19. století už jistě, vždyť otázka budoucnosti Balkánu, která v 70. letech 19. století tolik zaměstnávala evropské mocnosti, byla zvána otázkou východní.

Jezerník se pustil do dešifrování tradičních představ o „jiných“, tj. o národech a o oblastech, do nichž si určitá kultura (většinou evropská) promítá svá vlastní hlediska a přispůsobuje je k obrazu svému natolik, že výsledek nakonec vypovídá více o pozorovateli než o pozorovaném, stává se „zrcadlem“ vlastní tvářnosti. Velkou pozornost věnuje jednomu z čelných cestovatelů po Balkáně druhé poloviny 18. století (kdy začíná cestovatelský a „odborný“ zájem o tento region), Benátčanovi Albertu Fortisovi. Fortis v Dalmácii zaznamenal bosenskou baladu *Hasanaginica*, která tolik uchvátila Goetha, Mickiewicze a další autory a od níž vedla přímá cesta k znovuobjevování Balkánu a k Byronovým a Shelleyho dobrodružstvím.

Fortis nevěřil v chlupaté ryby, o nichž mu vyprávěli obyvatelé Dalmácie, protože je neviděl na vlastní oči a snažil se vědomě bránit předsudkům. Přestože se jich nevyvaroval, postupoval v dobrém úmyslu. Vedla ho víra v existenci ušlechtilého divocha, nezkaženého civilizací, v existenci jedné z vůdčích představ cestovatelů „cestovatelského“ 18. století.⁵⁶ Právě obraz „divocha“, jeden z ústředních motivů formování evropské identity, jakož i společenské vědy, vnímaný v novodobých evropských dějinách jako protipól evropské civilizace, začal být ve druhé polovině 20. století stále více podrobován kritice.⁵⁷ Na počátku odkrývání jednotlivých segmentů tohoto mýtu stálo rozčarování nad tím, že evropští cestovatelé nikde na čtyřech kontinentech Nového světa nenalezli skutečného ušlechtilého divocha, přirozeného filozofa, žijícího podle osvícenského ideálu v souladu s přírodou, s Bohem, se sousedy i se sebou samým. Postupně nastoupilo zkoumání existujících divochů, poznávání jejich hodnotového systému, zkoumání práva tohoto systému na rovnocennou existenci a posléze byl kritice podroben náš vlastní hodnotový systém. Začali jsme se tázat, nakolik byl náš pohled na jiné formován, zkeslen nebo předem určen naším hodnotovým systémem. Tážeme se, proč byl náš pohled na jiné právě takový. Kategorie „my“ a „oni“ jsou totiž spojené nádoby, což je i jedním z ústředních motivů Saidovy práce. Na-

še názory na jiné jsou neoddělitelné od názorů na sebe samé, náš názor na jiné je vlastně popisem našeho vztahu k nim. Pohled na svět kolem sebe je divadlem o dvou hercích a nemůžeme vědět, jakou roli hrají jiní, pokud se nezačneme zajímat o svou. A ještě jinak. Role píše jen zčásti „realita“, podílíme se na nich my, někdy rozhodujícím způsobem tak, aby role jiných zapadaly do naší divadelní hry.

Fortisovým národem nezkaženým civilizací byli polokočovní obyvatelé dalmátského vnitrozemí, zvaní Morlaci. Že v případě této představy šlo o minci o dvou stranách, ukazuje příklad Carla Gozziho, jenž jen několik let po Fortisovi popisoval stejné lidi jako líné barbary a lidojedy.⁵⁸ K těmto negativním charakteristikám se časem přidružila víra v nenapravitelný sklon Balkánců ke krádežím a k podvodům.⁵⁹ Hlavním objektem projekce ušlechtilého divocha na Balkáně však nebyli Morlaci, nýbrž Černohorci a Černá Hora je také středobodem Jezernikovy knihy, oním státem, v němž „je vše naruby“. Černá Hora byla dlouho jediným pomyslným pevným bodem na mapě Balkánu, jejíž podrobnosti se rozplývaly v mlze dohadů. Sám obraz Černohorců se však často značně rozcházel se skutečností. Do Černé Hory po celé 18. století prakticky nevstročil žádný cizinec ani z „Evropy“, ani z „Orientu“ a bojovní Černohorci vlastně byli jakýmsi evropskými Mašukulumbi.⁶⁰ Ještě na počátku 20. století před očima ruského cestovatele ožívá v Černé Hoře sám Taras Bulba.⁶¹

Někde tady leží počátek nepochopení „státu naruby“ z titulu Jezernikovy práce. I když ponechám stranou běžné předsudky o cizincích, je zřejmé, že se obyvatelé Balkánu i cizinci přicházející sem z jiné části Evropy většinou vzájemně nechápali. Byli totiž vychováni jiným hodnotovým systémem, jinou společností. Rozdíl mezi nimi byly tím větší, že se v jejich osobách většinou potkával zástupce vzdělané elity s patriarchálním horalem z periferie velké říše, jenž nechodil do školy, z města znal pouze tržiště, kam chodil prodávat sýr, a ze státu pouze výběrčí daní, jež pokládal za své nepřátele.

Evropané podle Jezernikova názoru nechápali místní hodnotový systém. Znovu a znovu je osobní zkušenost s materiální bídou Černé Hory vedla k témuž závěru, že by bylo „tisíckrát lepší být tureckým poddaným než žít v takové svobodě“,⁶² a rozhovory točící se monotónně kolem jediného tématu – svobody – je nudily.⁶³ Postavy, o nichž zpíval Homér a psával Vergilius, nikdo – ani Byron, ani nikdo jiný – na Balkáně nenašel. Nepochopení místního hodnotového systému rychle vyústilo v to, že se Balkán pro většinu cestovatelů stal pouhou romantickou a záhadnou kulisou. Jako v nějakém skanzenu zde žili pozoruhodní a velice fotogeničtí divoši, zato při pohledu na jejich udřené ženy se Evropané pevně utvrzovali v tom, že ženská krása je produktem civilizace.⁶⁴

Jak ale Jezerník upozorňuje, nejen „Evropané“ místo Balkánu viděli pouze jeho obraz. Také Balkánci přebírali z Evropy pouze její zdání, a pokud napodobovali evropské instituce, činili tak často bez znalosti jejich funkce, nebo jim dávali funkci vlastní. Když bylo v černohorském hlavním městě Cetinji vybudováno po vzoru jiných evropských států vězení, vězňové v něm trávili pouze noci, zatímco ve dne se mohli volně pohybovat. Neutíkali, poněvadž podle zvykového kodexu cti by hanba za vězňův útěk poskvnila čest celé rodiny. Uprchlého vězně by v první řadě honili jeho vlastní příbuzní a provinilce by čekalo vyobcování z rodu, což byla natolik chmurná perspektiva, že raději snášel trest. Tímto trestem nebylo však vlastní uvěznění, nýbrž to, že mu po dobu „uvěznění“ byla odebrána zbraň, což pro každého muže znamenalo v očích ostatních velké ponížení, snížení na opovrhovanou úroveň žen.⁶⁵

Na první pohled se tradiční černohorské chápání sebe samých shodovalo s idealizovanou představou žijící v západní Evropě a v Rusku; byli strážci křesťanství na Balkáně. Jezerník se zmiňuje o romantickém přirovnání Černé Hory k „Araratu uprostřed záplavy islámu“, jehož autorem je jeden z anglických cestovatelů.⁶⁶ Přesto ve vzájemném vztahu příliš důvěry nepanovalo. Čím intenzivněji se oba světy stýkaly a pozorovaly, tím více si Černohorci všímali „nemorálnosti“ a „zkaženosti“ Evropanů (výraz tradičního nedůvěřivého postoje venkovanů k městu). Evropané byli zase zděšeni krvavými praktikami, které

Černohorce nijak nepohoršovaly, ba co hůř, patřily k základům jejich kultury. Toto zděšení se rovnalo Bougainvillovu rozrušení nad tím, že jeho rajští Tahitané obětují nevýslovně krutým způsobem válečné zajatce.

Černohorci sice zajatce nemučili ani neobětovali, avšak v boji sbírali jako válečné trofeje nepřátelské hlavy, podobně jako severoameričtí Indiáni skalpy. Shromažďování hlav bylo jedním z hlavních smyslů černohorského válčení. Svým padlým raději sami usekli hlavu a odnesli ji, aby nepadla do rukou nepřátel, a pokud přece padla, Černohorky ochotně riskovaly život, aby se v cizím kraji v noci připlížily ke kůlu, na němž hnla naražená hlava manžela či bratra, a pokusily se ji odnést.⁶⁷ Zvláště cenné úlovky, jakou byla hlava skadarského paši Mahmud-paši Bušatliho, Černohorci vystavovali přímo v klášteře na Cetinji a v rusko-francouzské válce v roce 1812 i přes naléhání ruských velitelů neodolali v bitvě o Dubrovnik pokušení ulovit hlavu padlého francouzského generála Delgorgeuse. Černohorský vladyka Njegoš, i na evropské poměry výjimečně vzdělaný muž a básník (ve své době však mezi Černohorci známý a obdivovaný hlavně jako vynikající střelec), když hovořil na Cetinji s kterýmsi evropským vyslancem, cvičil se přitom ve střelbě na ufaté hlavy jako na hliněné holuby.⁶⁸

Balkánci, v první řadě Černohorci a jejich panovníci, záhy vycítili, jak špatný zvuk má jejich země v Evropě a snažili se jej napravit. Výsledky byly však dány domácím prostředím, čehož dobrou ilustrací je cetinjské vězení. V 90. letech 20. století bylo na tuto tradici navázáno vytvářením v pravém slova smyslu operetních států, které více než státy byly rozšířením vesnických občin – Republikou Srbská Krajina, Chorvatskou republikou Hercegovina, Republikou Západní Bosna, Republikou Kosovo... Tehdy i nyní šlo o napodobování vnějšíkové formy, nikoli obsahu.

Jezerník upozorňuje i na to, že stereotypní představu Balkánu začali přejímat sami jeho obyvatelé. Haydenovi i Todorova popisují totéž, avšak soustřeďují se na nejnovější dobu. Snaha uniknout tíživému stereotypu byla však patrná v balkánských státech s hlubší tradicí – v Řecku, v Rumunsku a v Srbsku – již na počátku 20. století, tedy brzy po vytvoření stereotypu.⁶⁹ Srbové podle všeho převzali západní stereotyp o obyvatelích balkánského vnitrozemí a aplikovali jej na Černohorce. Místo dosavadního pozitivního stereotypu (Černá Hora jako centrum srbství a „Srbská Sparta“) zaujal jiný; Černohorci byli pro Srby chlubilové, fanfaróni, darmožrouti, přehlídkoví junáci, lovci důchodů.⁷⁰ Srbsko se vůči Černé Hoře ve druhé polovině 19. století ostatně chovalo stejně jako Britové vůči Egyptu. Z dnešního pohledu šlo o nestydaté vykrádání historických památek, starých tisků, knih a předmětů z klášterů.⁷¹ „Balkánskost“, chápanou jako zaostalost, primitivnost, spojovaly balkánské státy s otázkou vzdělání. „Řecko je nejvzdělanějším státem na světě. Jak by mohlo být balkánským státem?“ prohlásil před první světovou válkou jistý srbský důstojník.⁷² Bělehrad, dříve pohraniční město osmanského Orientu, k němuž necelých sto let předtím odplouval anglický cestovatel přes Dunaj jako přes „řeku Styx“, se vši mocí snažil zbavit tohoto stigma, europeizovat se a srbští průvodci upozorňovali evropské návštěvníky na obrovský pokrok, k němuž došlo po odchodu Turků.⁷³ Pomyslný Černý Petr zůstal Albáncům. Jako byl Balkán temnou stranou Evropy, stali se Albánci temnou stranou jihovýchodní Evropy, do níž si ostatní promítali negativní charakteristiky, aby tím spíše vynikla jejich vlastní pokrokovost. Albánci byli stereotypizováni jako krvelačné, zaostalé bytosti, podobné zvířatům. Mezi Albánci bylo údajně možné nalézt lidi s ocasem (stará balkánská pověra byla přizpůsobena pro potřeby „vědeckého“ důkazu o tom, že politický protivník není lidskou bytostí jako „my“). Tato tvrzení byla až do druhé světové války v oběhu v akademických kruzích v Srbsku, v němž vzhledem k politické konfrontaci s Albánci byla potřeba takového důkazu nejsilnější.⁷⁴

Snaha dát „těm druhým“ podobu, jakou vyžaduje vztah, který k nim sami zaujímáme, poněvadž jsou našimi nepřáteli, nebo k nim chceme zaujmout dominantní vztah, je mnohem obecnější, než může ukázat tento malý exkurz do utváření obrazu Balkánu. Ať jde o vztah (některých) Američanů k muslimskému světu, Rusů ke Kavkazu nebo Čechů

k Němcům či ke Slovákům, stereotypizace často zatemňuje poznatelnou realitu, přičemž se může snadno promítnout do reality, včetně mezinárodních vztahů. Lidská mysl je totiž zvyklá na uzavřené vzorce vyjádřitelné srozumitelnými symboly, jež přijímá ochotněji než v podstatě nahodilé sekvence událostí bez zřetelného počátku a konce. Žijeme v symbolickém světě, pojmy lidských jazyků jsou symboly, symboly jsou i písmena, jimiž je zapísán tento text, i samo slovo symbol je symbolem.

Není náhodou, že se do pokusu odbourat stereotypy, zatěžující vztah mezi Západem a Balkánem, pustili tři autoři, kteří oba světy ve svých osobách spojují.⁷⁵ Počátečním podnětem bylo pro všechny ovzduší diskuze o orientalismu, výsledkem bylo utvoření nového, balkanistického diskurzu. Na otázku, co spojuje balkanismus s orientalismem, však nedává úplnou odpověď nikdo z nich. Todorova se s orientalismem pokusila teoreticky velmi fundovaně vyrovnat. Její kniha bude pravděpodobně ještě dlouho sloužit jako výchozí teoretický podklad pro rozvíjení diskurzu. Goldsworthyová se přímému srovnání vyhnula, ale snažila se nepřímo dokázat strukturální paralely mezi balkanismem a orientalismem. Předložila nový koncept pro zkoumání balkanismu (i vztahu balkanismu a orientalismu), jehož platnost však musí být ještě zhodnocena. Jezernik, který Saidovo dílo neuvádí ani v seznamu literatury, dokládá úzkou vazbu mezi Balkánem a Orientem v očích Západoevropanů, avšak o teoretické podchytení se nepokusil. Upozornil však na řadu doplňujících aspektů a ukázal vzájemný vztah Západoevropanů a Balkánců v přímém kontaktu.

Postupné utichnutí válečných konfliktů v bývalé Jugoslávii i čerstvé rozšíření NATO na Balkán neznamena, že diskuze o povaze balkanismu ztratila na důležitosti. Nemělo by se zapomínat ani na to, že i na Balkáně existuje stereotypní představa o Západu (toho se jen letmo dotkla Todorova a roztroušeně Jezernik),⁷⁶ která rozhodně stojí za zhodnocení. Vztah Západu a Balkánu zůstává vzájemně zatížen mnoha stereotypy. Jejich odbourání je samozřejmě v zájmu nastolení stability na Balkáně, v čemž jsou určujícím prvkem Západoevropané. V současné době, kdy se uvnitř dnešní Evropské unie i mezi novými adepty členství více než kdy jindy hledá vymezení pojmu „Evropa“, je však překonání stereotypních dělítek a vyhraněného vědomí odlišnosti „v nás“ také žádoucím cílem evropské politiky.

Filip Tesař

¹ Viz Bakić-Hayden, Milica – Hayden, Robert M.: *Orientalist Variations on the Theme „Balkans“*. *Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics*. *Slavic Review*, Vol. 51, No. 1 (1992), s. 1–15.

² Reprezentativní ukázka sebereflexe evropanství viz Clifford, James (ed.): *The Predicament of Culture*. *Twentieth Culture Ethnography, Literature and Art*. Cambridge: Harvard University Press, 1988. Kvalitní ukázka kritiky europocentrismu viz Fontana, Josep: *Evropa před zrcadlem*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001 (původní vydání španělsky s názvem *Europa ante el espejo*. Barcelona: CRÍTICA, 1994).

³ Viz Said, Edward: *Orientalism*. New York: Pantheon, 1978.

⁴ Orientalismus podle Saidova názoru je společenskou institucí pro jednání s Orientem – pro jednání s ním prostřednictvím tvorby stanovisek o něm, pro potvrzování názorů o něm, pro jeho popisování, učení, osidlování a vládnutí nad ním. Je tedy západním způsobem pro nadvládu, změnu a udržení moci nad Orientem. Viz tamtéž, s. 3.

⁵ Viz Herzfeld, Michael: *Anthropology Through Looking Glass*. *Critical Ethnography in the Margins of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

⁶ Viz Verdery, Catherine: *Images of East*. „Orientalism“, „Communism“, and the Toll at the Border. *Rukopis*, 1988. Cit. dle Bakić-Hayden, Milica – Hayden, Robert M.: cit. dílo, s. 4, pozn. 11.

⁷ Viz Arata, Stephen D.: *The Occidental Tourist*. *Dracula and the Anxiety of Reverse Colonization*. *Victorian Studies*, Vol. 33, No. 2 (1990), s. 621–645.

⁸ Své poznatky zveřejnila nejprve srbochorvatsky. Viz Skopetea, Eli: *Orijentalizam i Balkan*. *Istorijski časopis*, 23 (1991), s. 131 a 143. A poté řecky. Viz Skopetea, Eli: *I Disi tis Anatalis*. *Ikones apo to telos tis Othomantikis Avtokratorias*. Athens: Gnosi, 1992.

⁹ Viz Bakić-Hayden, Milica – Hayden, Robert M.: cit. dílo, s. 3–4.

¹⁰ Pokud počítáme i arabské písmo, používané do počátku 20. století, pak dokonce tři písem.

¹¹ Mocenský střet mezi Stalinem a Titem sice nebyl primárně sporem o ideologickou ortodoxii, avšak následkem tohoto střetu začal být sovětský a jugoslávský model socialismu postupně vnímán jako protipóly.

¹² Viz Bakić-Hayden, Milica – Hayden, Robert M.: cit. dílo, s. 4 a násl.

- ¹³ Skupina slovinských poslanců předložila Parlamentu v roce 1994 rezoluci o středoevropském charakteru Slovinska. Bývalý chorvatský prezident Franjo Tuđman trval na „západním“ charakteru Chorvatska a na jeho příslušnosti ke střední Evropě natolik, že se snažil prosadit ústavní zákaz členství v jakékoli balkánské integraci. Příznačné byly i snahy zvláště Rumunska, Bulharska a Chorvatska o členství v CEFTA.
- ¹⁴ Viz Todorova, Maria: *The Balkans: From Discovery to Invention*. *Slavic Review*, Vol. 53, No. 2 (1994), s. 455–456.
- ¹⁵ Viz Gow, James: *Triumph of the Lach of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War*. London: Hurst & Company, 1997, s. 156–183, 202–222 a 304–307.
- ¹⁶ Fleming, Kathryn E.: *Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija*. *Filozofija i društvo*, 18 (2001), s. 13. Neměl jsem bohužel možnost čerpat z originální verze: Fleming, Kathryn E.: *Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography*. *American Historical Review*, October 2000, 104, s. 1218–1233.
- ¹⁷ Viz Simms, Brendan: *Unfinest Hour. Britain and the Destruction of Bosnia*. London: Penguin Books, 2002, s. 176–177.
- ¹⁸ Viz Todorova, Maria: cit. dílo, s. 460.
- ¹⁹ Srov. jednu z neznámějších knih o rozpadu Jugoslávie Glenny, Misha: *The Fall of Yugoslavia. The Third Balkan War*. London: Penguin Books, 1992. Nebo nové vydání staré zprávy Carnegie Endowment o balkánských válkách, vydané s novým názvem *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1993.
- ²⁰ Viz Todorova, Maria: cit. dílo, s. 460.
- ²¹ Viz tamtéž, s. 455.
- ²² Viz Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. 1st ed. New York – Oxford: Oxford University Press, 1997, s. 32–36. Viz též Glynn, Patrick: *The Age of Balkanization*. *Commentary*, Vol. 96, No. 1 (1993), s. 21–24.
- ²³ Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*, cit. dílo, s. 75.
- ²⁴ Tamtéž, s. 68.
- ²⁵ Viz tamtéž, s. 70.
- ²⁶ Viz tamtéž, s. 69.
- ²⁷ Viz tamtéž, s. 76 a 81.
- ²⁸ Viz tamtéž, s. 72–73.
- ²⁹ Viz tamtéž, s. 97–98.
- ³⁰ Viz tamtéž, s. 119.
- ³¹ Viz tamtéž, s. 117.
- ³² Viz tamtéž, s. 118. Viz též Bakic-Hayden, Milica: *Nesting Orientalisms. The Case of Former Yugoslavia*. *Slavic Review*, Vol. 54, No. 4 (1995), s. 918.
- ³³ Viz Kaplan, Robert D.: *Balkan Ghosts. A Journey Through History*. New York: St. Martin's, 1993, s. XXXIII.
- ³⁴ Viz Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations?* *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 5 (1993), s. 30–31.
- ³⁵ Viz Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*, cit. dílo, s. 141–148.
- ³⁶ Viz Ash, Timothy Garton: *Existuje střední Evropa?* In: Ash, Timothy Garton: *Středoevropan volbou*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1992, s. 10–11. Střední Evropa se původně (v 80. letech) pozitivně vymezovala vůči Evropě východní (ruské), což usnadnilo pozdější pozitivní vymezení vůči Balkánu.
- ³⁷ Viz Goldsworthy, Vesna: *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*. 1st ed. New Haven – London: Yale University Press, 1998, s. 2. Výstižným příkladem tohoto druhu je i známý film *Vrtěti psem* (*Wag the Dog*), natočený v roce 1997 Barrym Levinsonem podle literární předlohy Larryho Beinharta s Dustinem Hoffmanem a Robertem de Niro v hlavních rolích.
- ³⁸ Viz Goldsworthy, Vesna: cit. dílo, s. 43.
- ³⁹ Viz tamtéž, s. 45.
- ⁴⁰ Tamtéž, s. 113–115.
- ⁴¹ Viz tamtéž, s. 115.
- ⁴² Viz tamtéž, s. 96.
- ⁴³ Za všechny kniha velmi populárního německého autora hororů. Viz Hohlbein, Wolfgang: *Wolfsheer*. Bergisch Gladbach: Gustav Lübbe Verlag GmbH, 1997. Německá novinářka se vydá do nejmenované balkánské země, aby uprostřed hor a lesů udělala rozhovor s vůdcem místních partyzánů. Celá záležitost se zaplete, novinářka musí utíkat, s sebou bere dítě, jež našla uprostřed vlčí smečky. Ukáže se, že jde o mladého vlkodlaka. A tak dále...
- ⁴⁴ Viz Goldsworthy, Vesna: cit. dílo, s. 78.
- ⁴⁵ Viz tamtéž, s. 77–84.
- ⁴⁶ Viz tamtéž, s. 97 a 140.
- ⁴⁷ Podobnost s názvem *Bulgaria* (Bulharsko) je zřejmá. *Durrellova Vulgaria* a *Shawovo Bulharsko* jsou ostatně koncipovány podobně – jako kulisa.
- ⁴⁸ Viz tamtéž, s. 142.
- ⁴⁹ Viz tamtéž, s. 143.
- ⁵⁰ Viz tamtéž, s. 141.
- ⁵¹ Viz Owen, David: *Balkan Odyssey*. London: Victor Gollancz, 1995.
- ⁵² Viz Goldsworthy, Vesna: cit. dílo, s. 79–80.

RECENZNÍ ESEJ

- ⁵³ Současně navazuje i na slovinskou vlnu odporu k Balkánu, respektive na zdůrazňování odlišnosti Slovinska a zbytku bývalé Jugoslávie (za tento postřeh vděčím Ladislavu Hladkému z Historického ústavu AV ČR). Ne-ní tak pouze příspěvkem k balkanistickému diskurzu, ale jeho součástí. Kniha však není předsudky ani stereotypy ve své objektivitě dotčena.
- ⁵⁴ Viz Jezernik, Božidar: *Dežela, kjer je vse narobe. Prispevki k etnologiji Balkana*. 1st ed. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1998, s. 20–21.
- ⁵⁵ Viz Fleming, Kathryn E.: *Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija*, cit. dílo, s. 28.
- ⁵⁶ Viz Jezernik, Božidar: cit. dílo, s. 61–63.
- ⁵⁷ Viz Fontana, Josep: cit. dílo, s. 102–115.
- ⁵⁸ Viz Jezernik, Božidar: cit. dílo, s. 59.
- ⁵⁹ Viz tamtéž, s. 61.
- ⁶⁰ Mašukulumbové byli bojovný jihoafrický kmen, který nedovoloval cizincům vstup na své území, o což velmi usiloval český cestovatel Emil Holub.
- ⁶¹ Viz Jezernik, Božidar: cit. dílo, s. 140.
- ⁶² Tamtéž, s. 141.
- ⁶³ Viz tamtéž, s. 120.
- ⁶⁴ Viz tamtéž, s. 132.
- ⁶⁵ Viz tamtéž, s. 143.
- ⁶⁶ Viz tamtéž, s. 115.
- ⁶⁷ Viz tamtéž, s. 148–151.
- ⁶⁸ Tento poznatek mi zprostředkoval František Šístek.
- ⁶⁹ Viz Jezernik, Božidar: cit. dílo, s. 11–12.
- ⁷⁰ Viz Radojević, Danilo: *Dukljanski horizonti*. Podgorica: Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, 1995, s. 109.
- ⁷¹ Viz tamtéž, s. 41.
- ⁷² Viz Jezernik, Božidar: cit. dílo, s. 11.
- ⁷³ Viz tamtéž, s. 13 a 260–264.
- ⁷⁴ Viz tamtéž, s. 71–78.
- ⁷⁵ Maria Todorova se narodila v Bulharsku, působí v USA, Vesna Goldsworthy se narodila v Jugoslávii, žije a působí ve Velké Británii, Božidar Jezernik pochází ze Slovinska, ze země na pomezí Balkánu a západní Evropy. Také Milica Bakić-Hayden se narodila v Jugoslávii.
- ⁷⁶ Viz Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*, cit. dílo, s. 38–61.